

Unity Journal

Vol. III, 331-349, 2022

Doi:https://doi.org/10.3126/unityj.v3i01.43336

Prithvi Narayan Shah Research Center

Directorate General of Military Training, Nepali Army

Kathmandu, Nepal

नेपाली नदी प्रणाली तथा गढी, किल्ला : एक सामरिक महत्त्व

दिब्या श्री थापा

लेख सार

प्रस्तुत आलेख 'नेपाली नदी प्रणाली तथा गढी, किल्ला: एक सामरिक महत्त्व' शीर्षकमा केन्द्रित रही प्रकाश पार्नु यसको उद्देश्य हो। यो लेखको विश्लेषणको मूल आधार वर्णनात्मक र तुलनात्मक पद्धति हो। यो लेखलाई पुरा गर्ने अन्य थप आधारहरू गुणात्मक, विवरणात्मक तथा विश्लेषणात्मक र अवलोकनात्मक विधि हुन्। राष्ट्रिय हित प्रवर्धनमा केन्द्रित रहनु यो लेखको दृष्टिगत मूल्य रहेको छ। भूपरिवेष्ठित राष्ट्र नेपाल समुद्रबाट वञ्चित भएपनि नदी नालाहरूको प्रचुरतायुक्त भूराजनीतिक स्वरूपमा अवस्थित सामरिक गढी, किल्लाहरू परस्परमा अर्न्तनीहित रही राष्ट्रिय सुरक्षा, स्वतन्त्रताका लागि महत्त्वपूर्ण योगदान दिदैआएका छन्। चिनियाँ छिड्हाइ-तिब्बती पठार वरपरको हिमालयन ग्लेसियर, कुनलुन हिमालय क्षेत्र तथा मानसरोवर वरपरको जलभण्डारले विश्व जनसंख्याको करीब ४० प्रतिशत शुद्ध पिउने पानी उपलब्ध गराउदै आएको छ। त्यसैको दक्षिणमा अवस्थित हिमाली, पहाडी जलपकड क्षेत्रबाट उद्गमित ६ हजारभन्दा बढी नदीनालाहरू, करीब १५० भन्दाबढी मुख्य गढी किल्लाहरूले नेपालका लागि आन्तरिक तथा बाह्य शक्तिविरुद्ध सामरिक प्रतिरक्षा गर्दैआएका छन्। यसरी गढी, किल्लाहरूको महत्त्वसंगै तुलनात्मक रूपमा जलपकड क्षेत्रले राष्ट्रिय सुरक्षा प्रवर्धनमा थप सहयोग पुऱ्याउदै आएको तथ्य तथ्यांकहरूमाथि ध्यानाकर्षण भएको छ। अतः नदीप्रणाली तथा गढी किल्लाहरूको एकीकृत संरचनाले देशको भौगोलिक, सामरिक, प्रशासनिक सीमाङ्कनको स्वरूप निर्धारण गरी राष्ट्रिय

हित संरक्षण गर्दै आएको छ। यसरी तुलनात्मक, आगनात्मक एवम् निगनात्मक विधिको सम्मिश्रणबाट प्राप्त विश्लेषणात्मक सार अनुसार नेपाल सरहद्विचका नदीप्रणाली र तिनका मुहानहरू तथा जलपकड क्षेत्रको प्रतिरक्षार्थ नेपाली गढी, किल्लाहरूसंगै नजिक नजिकका दूरीमा अत्याधुनिक सुविधासम्पन्न वैज्ञानिक वंकर्स संरचनाहरू निर्माण गर्न आवश्यक रहेको यस आलेखको निष्कर्ष छ। यसले नेपाली सेनाको '३+१' अवधारणाको रणनीतिक उद्देश्यलाई सफल बनाउन थप सहयोग पुग्ने अपेक्षा राख्न सकिन्छ।

कुञ्जीशब्द : नदी प्रणाली, गढी किल्ला, जलस्रोत नीति, राष्ट्रिय हित, सामरिक सुरक्षा र महत्त्व, राष्ट्रिय दायित्व।

विषय प्रवेश

नेपाल एसिया महादेशमा अवस्थित २६ डिग्री २२ मिनेटदेखि ३० डिग्री २७ मिनेट उत्तरी अक्षांश, ८० डिग्री ४ मिनेटदेखि ८८ डिग्री १२ मिनेट पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको भूपरिवेष्ठित राष्ट्र हो। उत्तरमा चीनको स्वशासित प्रदेश तिब्बत र दक्षिणमा भारतको विहार तथा उत्तर प्रदेश, पश्चिममा उत्तराखण्ड, पूर्वमा पश्चिमवङ्गाल, सिक्किम राज्य पर्दछन् (नेपाल परिचय २०७७ : १)। नेपाल जलसम्पदामा ब्राजिलपछि विश्वको दोस्रो, एसियाको पहिलो समृद्ध राष्ट्र हो। हिमालय क्षेत्रबाट उत्पत्ति भएर वा हिमालको हिउँ परलेर निरन्तर ठूला जलराशिसाथ प्रवाहितहुने कोशी, गण्डकी, कर्णाली जस्ता नदीहरूलाई पहिलोस्तरको मानिन्छ। महाभारत

पर्वत श्रेणीबाट उत्पत्ति भई नसुक्ने निरन्तर जलप्रवाहित हुने भएपनि वर्षातमा बढी पानी हुने तर हिउँदमा पानीको मात्रा घट्ने मेची, कन्काई, त्रियुगा, बागमती, मोहना आदिलाई दोस्रोस्तरको नदी मानिन्छ। सिसिया, तिलावे, डुडुवा, अर्जुनखोला आदि तेस्रोस्तरका नदीहरू शिवालिक पर्वतमाला चुरे पहाडबाट उत्पत्तिभई मनसुनमा ठूलो रूप लिने, हिउँदमा कम हुने वा सुक्ने अस्थायी प्रकृतिका हुन् (ऐजन : ५४)। यसरी, नेपाली नदीहरूको स्तरका साथै तिब्बतमा उद्गमित भई सीमापार गरी नेपाल भित्रिएका केही नदीहरूको उद्गमस्थलदेखि मध्यस्थलहुँदै अन्त्यस्थल प्रभावित सीमापार क्षेत्रसम्मको प्रणालीबारे गरिने सैनिक रणनीतिक अध्ययनलाई नै नेपाली नदीप्रणालीको सामरिक महत्त्वको दृष्टिकोणका रूपमा बुझ्न सकिन्छ।

जहर सेनले पञ्जाव हिमालय, कुमाउं हिमालय, नेपाल हिमालय, आसाम हिमालयमध्ये नेपाल हिमालयका ३ ठूला नदी वेसिन कर्णाली, गण्डकी, कोशी जलपकड क्षेत्रको महत्त्व प्रकाश पारेका छन् (Sen 1977 AD : 63-64)। वाइ.एम.वाम्मीले गोरखाको फिजिकल फिचरअन्तर्गत नेपाली नदीप्रणालीका विभिन्न महत्त्वपूर्ण तहगत संरचनाहरू उल्लेख गर्नुभएको छ (Bammi 2009 AD : 9-11)। यसरी विदेशी योजनाकार तथा सैन्य रणनीतिकारहरूले उनीहरूको राष्ट्रिय स्वार्थअनुसार नेपाली नदीप्रणालीलाई रणनीतिक सामरिक महत्त्वबाट हेर्नगरेको पाइन्छ, भने यसलाई नेपाली योजनाकार तथा सैन्य रणनीतिकारहरूले नेपालको राष्ट्रिय हितअनुकूल प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ। नेपाली नदीप्रणालीका साथै प्राकृतिक र मानव निर्मित गढी किल्लाहरू नेपाली राष्ट्रिय सुरक्षाको महत्त्वसंग जोडिएका छन्। यद्यपि नेपालका गढी, किल्लाहरूको तुलनामा नेपाली नदी प्रणालीमाथिको चुनौति पनि बढिरहेको राजनीतिक घटनाक्रमहरूले देखाएका छन्।

समस्याको कथन

नेपाली गढी, किल्लाहरूको तुलनामा नदीप्रणालीले विभिन्नसामरिक समस्याहरूको श्रृंखलापार

गर्दैआएका कारण अन्तराष्ट्रिय राजनीतिक प्रभाव र भूराजनीतिक स्वार्थमा परिवर्तन आइरहेको देखिन्छ। नेपाल-चीन युद्धरत वर्ष सन १७९१/९२ मा नेपालले अङ्ग्रेजसंग सहायता मागेपछि फेब्रुअरी १७९३मा ब्रिटिश ईष्टइण्डिया कम्पनीका लर्ड कर्नवाल्लिसले आफ्नो गोप्य प्रतिनिधिकारूपमा कर्णेल विलियम जे. कर्कप्याट्रिकलाई नेपालको रणनीतिक अध्ययन गर्न काठमाण्डौ पठाए। कर्कप्याट्रिकले वागमती नदी-सरिभा-कुरुवुन्ना-पिप्रा राजिपुर-लालबकैयाहुँदै भ्रुभ्रु-सुक्तिनदी-चेरिघाट पहाड-मकवानपुर उपत्यका-मकवानपुरगढी-हेटौँडा भएर राप्तीनदीसम्मको क्षेत्रलाई मुनियारी-हेटौँडाको पहिलो रुटको रूपमा अध्ययन गरेथे। दोस्रो रुट, सिगौली-बुरा-गुण्डुक रिभर-हेटौँडाहुँदै राप्ती नदीसम्मको स्थलगत अध्ययन गरेथे। तेस्रो रुट, राप्तीनदी-भिमफेदी-चिसापानी र यहाँको गढीमा तैनाथी सेनाको अध्ययन गरेथे। त्यसपछि चन्द्रागिरी चुचुरोहुँदै मार्खु रिभर-फर्पिङ रिभर-बागमती रिभर भएर उपत्यका प्रवेश गरेका थिए। यिनले उत्तरतर्फ देउराली-नुवाकोट उपत्यका-देविघाट-त्रिशुलगंगा-जिवजिवीयाकोअध्ययन गर्दै तिब्बतनजिक पुगेर त्यहाँको वस्तुस्थितिवारे रणनीतिक जानकारी लिएका थिए। यसरी कर्कप्याट्रिकले नेपाली नदी वेसिनलाई मुख्य रणनीतिक आधार बनाएर प्राथमिक स्रोतकारूपमा कर्नवाल्लिससंग त्रिफिड गरे (William 2007 AD : 27-47, 91-107)। त्यसलगत्तै सोही रुटवमोजिम नेपालमा युद्धगर्न कमाण्डर किनलक तोप लिएर आएकाले त्यसविरुद्ध प्रत्याक्रमण गर्न गोरखाली सेनालाई नेपाली गढी, किल्लाहरूको थप राष्ट्रिय आवश्यकता परेको थियो।

भारतले नेपाललाई १७ मे १९९० मा हस्तान्तरण गरेको ८० पृष्ठको प्रस्तावमा लिखित ५ मागहरूमध्येको एउटा मागमा 'तराईको जलस्रोत परिचालन भारतीय नागरिकहरूलाई नै दिनुपर्ने', 'नेपालको जलस्रोत विकासमा भारत सरकार वा भारतीय पूँजिलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने' माग नेपालका लागि सुरक्षा चुनौति र राष्ट्रिय सुरक्षाका लागि समस्या निम्त्याउन सक्ने कतिपय

नेपाली जलस्रोत विज्ञहरूको बुझाइ छ, (क्षेत्री २०७४ : ४३-४५)। सीमाविद् बुद्धिनारायण श्रेष्ठ, “नेपालबाट भारतमा गएका ६२ वटा नदीहरूले सिमानाको काम गरेका छन्। नेपालबाट भारतमा गएका नदीहरूमध्ये केही नदीमा भारतले सिमावर्ती भागमा व्यारेज, डुचाम, विभिन्नखाले संरचनाहरू बनाएको छ” (श्रेष्ठ २०७८, अन्तरवार्ता)।

यसले नेपालबाट भारतमा बग्ने नदीको प्राकृतिक बहाव रोकिएपछि नेपाली तराइका केही भूमि जलमग्न हुनेगर्छन्। उदाहरणार्थ, नेपालबाट बगेर गएको राप्ती नदी बाँकेहुँदै भारत पुगेपछि त्यसमा भारतले बनाएको लक्ष्मणपुर ब्यारेजसँगै करीब २२ किलोमिटर कलकलवा तटबन्द बनाउँदा नेपाली भूमि डुब्नेगरेको छ जुन अन्तराष्ट्रिय कानून विपरित छ (ऐजन)। यसरी राष्ट्रिय सीमापार गरी तटीय राष्ट्रमा प्रवेश गरिसकदा पनि त्यो प्राकृतिक बहावको पानी कृत्रिमरूपमा फर्केर पुनः सीमावर्ती नेपाली भूभाग नै जलमग्न हुने समस्या छ।

नेपाल-भारतबीच जलस्रोत सन्धि,सम्झौता र बहुउद्देश्यीय परियोजना समझदारीहरू सम्पन्न भए तर नेपालका लागि भूराजनीतिके खेल सम्झौताका रूपमा सीमित रही, नेपालले मित्रराष्ट्र भारतको मात्र समस्या समाधान गरेको कतिपय जलस्रोतविद्हरू बताउँछन्। परिणामतः यसबाट शक्ति राष्ट्रहरूले जलसम्पदामा समृद्ध तर रणनीतिकरूपमा कमजोर राष्ट्रहरूलाई आफ्नो स्वार्थपूर्ति गर्ने ‘जलनीति’ निर्माण गरिरहेको बुझाइ छ। चीनले पनि आफ्नो भूमिभित्रका नदी वेसिनहरूमा संरचना निर्माण गर्दा वर्षाद्मा नदी थुनिएर ओभरफ्लो भइ तटीयक्षेत्र नेपाली भूभागहरूमा बाढी आएर नोक्सान पुग्नेगरेको छ। तसर्थ, संधियार मित्रराष्ट्रहरूको जलनीति के कस्ता छन् ? ती नीतिहरूले नेपालको जलतन्त्र, नदी प्रणालीको सुरक्षित भविष्यलाई कसरी बाधा पुऱ्याएका छन् ? शोधार्थीहरूको खोजको विषय बनेका छन्।

प्रेम कैदी, “कर्णालीको कालिकोट जिल्लाको राजकोट भन्ने ठाउँको विजयपुर गाउँमाथि पृथ्वीको जेठो कोट

छ, त्यसलाई मौलाकोट भनिन्छ। यही मौलाकोटबाट शिवले ब्रम्हाण्डमाथि शासन गरेको धार्मिक मान्यता छ। ‘मौलाकोट’ भनेको ‘शिव’ बस्ने ठाउँ हो। कोटहरूको पनि महाकोट मौलाकोट हो” (कैदी २०७८, अन्तरवार्ता)।

यस्ता कालिकोट, हुम्लाजस्ता जिल्लाहरूका कोट,किल्लाहरूको विस्तृतरूपमा अध्ययन अनुसन्धान र तिनको उचित मर्मत, पूनर्निर्माण हुन सकेको छैन (ऐजन)। राष्ट्रिय हित अनुकूलको जलस्रोत नीति र गठीसम्बन्धी समयानुकूल नीति निर्माणको आवश्यकताले विशेषतः ३ प्रश्नहरू उब्जाएका छन् :

समस्याका प्रश्नहरू

- सामरिक दृष्टिकोणअनुसार नेपाली नदी प्रणालीमाथि संधियार मित्रराष्ट्रहरूले के कस्ता सैद्धान्तिक व्यवहारहरू अवलम्बन गरेका छन् ?
- नेपाली गठी, किल्लाहरूको समयानुकूल वैज्ञानिक व्यवस्थापनसँगै तिनीहरूको नजिकमा बंकरहरू निर्माण गर्नुपर्ने आवश्यकता किन देखिएको छ ?
- नेपाली नदी प्रणाली र गठी, किल्लाहरूको सामरिक महत्त्वलाई राष्ट्रिय हितमा कसरी उपयोग गर्न सकिन्छ ?

उद्देश्य

- नेपाली नदी प्रणालीमाथि संधियार मित्रराष्ट्रहरूबाट हुँदैआएका सैद्धान्तिक, व्यवहारिक चुनौतिहरूको अवस्था पहिचान गर्नु,
- गठी, किल्लाहरूको राष्ट्रिय आवश्यकता विश्लेषण गर्नु,
- भूराजनीतिक सिद्धान्तको वर्तमान आवश्यकतानुसार नेपाली नदी प्रणाली र गठी, किल्लाहरूको सामरिक महत्त्वलाई राष्ट्रिय हितमा उपयोग गर्ने उपायहरू पहिल्याउनु।

सैद्धान्तिक अवधारणा

नेपाली नदीप्रणाली तथा गढी, किल्लाहरुको सामरिक महत्त्व विशेषतः भूरानजीतिक सिद्धान्तसंग जोडिएको नविनतम अवधारणा भएपनि यसलाई प्रागैतिहासिककालीन समयदेखि एसियाली सभ्यताको विश्वास प्रणालीकारूपमा स्थापित सिद्धान्त मानिन्छ। सियान (सिन्धु, सिन्धु, इण्डस, हिन्दू) नदी चीनको तिब्बतस्थित कैलाश मानसरोवर क्षेत्रबाट उद्गमित भइ पश्चिम भारत, पाकिस्तानतर्फ बगेर अरब सागरमा मिल्छ। सियान नदीप्रणाली क्षेत्रमा करीब २३००-१७५० ईशापूर्वमा सिन्धुघांटी सभ्यताको उत्पत्ति भएको मानिन्छ (श्रेष्ठ २०४४ : २६)। सिन्धुनदी र यसका सहायक नदीहरु अफगानिस्तान क्षेत्रको काबुल, स्वात, कुरम, गौमती र पञ्जाब क्षेत्रका ७ नदीहरु भेलम्, चिनाव, रावी, व्यास, सतलज, सिन्धु, सरस्वती अर्थात् 'सप्तसिन्धु' नदीका किनारमा बसेर करीब १,५०० देखि १,००० ईशापूर्वसम्ममा 'ऋग्वेद'को रचना गरेको मानिन्छ (ऐजन : ४१-४२)। मानसरोवरक्षेत्र नजिकैबाट उद्गमित अर्को ब्रम्हपुत्र नदी (यार्लुङ साङपो, यमुना, पदमा, मेघना) बंगालको खाडीमा मिल्छ। सृष्टिमा सर्वप्रथम मानव उत्पत्तिको मूलस्थान तिब्बतस्थित ब्रम्हपुत्र नदीप्रणाली प्रभावक्षेत्र वरपरदेखि लिएर त्यहाँबाट दक्षिण हिमालय पर्वत नेपाली भूमिसम्म विकास भएको वैज्ञानिक अनुमान छ जसमा सृष्टिको रचना ब्रम्हले गरेको धार्मिक मूल्य स्थापित छ (Brahmaputra River 2019 AD)। मत्स्यपुराणमा पश्चिम चीनको सिन्जियाङ् प्रान्तबाट सीता नदी उद्गमित भइ सो स्थानलाई 'यारकण्ड' नदी नामाकरण गरेपछि खसहरुको भूमिबाट बगेको पाइन्छ (अधिकारी २०६८ : ५३)। यस्तोसैद्धान्तिक पृष्ठभूमिबाट माथि उठेको स्थानीय, क्षेत्रीय, विश्वव्यापि नदीजडित राजनीतिक महत्त्व बढ्दैगइ समग्रमा क्षेत्रीय भूराजनीतिक स्वरूप ग्रहण गर्‍यो। मानव आवश्यकताको सिद्धान्तअनुसार पानी बाण्डफाण्डको राजनीतिक विवाद र समाधान वैश्विक सभ्यताको नियमित अङ्ग बनेको छ। उदाहरणार्थ, सिद्धार्थ गौतमका बुबा शुद्धोदनको

शाक्य राज्य र मावली कोलिय राज्यबीचमा पर्ने सीमानदी रोहणीको पानी बाण्डफाण्ड विवादमा भडपहुंदा कोलियहरुले शाक्यहरुको हत्या गरे। शाक्य गणराज्यका सभासदहरुको समूहले 'रगतको बदला रगत' भन्दै युद्धगर्ने निर्णय गरे। तर सिद्धार्थ गौतमले पानी दुवै गणराज्यहरुलाई चाहिने भएकाले पानी 'बाण्डफाण्ड गर्ने विवेकपूर्ण समाधान खोजौं' भनी अनुरोध गर्नुभयो। सिद्धार्थ गौतमको या त आलोपालो पानी लेऔं, या त आधी आधी पानी वितरण गरौं भन्ने वैज्ञानिक उपायबाट समेत विवाद सुल्झेन। पुनः उहाँले दुईतर्फबाट बराबर प्रतिनिधिहरु रहने, दुवैतर्फको सहमतिबाट अर्को व्यक्ति थपेर सो समितिबाट विवाद समाधान गरौं भन्ने प्रस्ताव राख्नुभयो। शाक्यहरुले यो प्रस्तावलाई पनि अस्वीकार गरे। शाक्य गणसंघको सभा सञ्चालन पद्धतिअनुसार अस्वीकृत प्रस्ताव फिर्ता लिने या दण्ड भोग्ने विवेकपूर्ण उचित प्रस्ताव राख्दाराख्दै पनि सो फिर्ता नलिने, बरु पिताजीलाई समेत अप्ठ्यारो नपर्नेगरी गृहत्याग गरेर सिद्धार्थले विश्वकै पानी विवादको विवेकपूर्ण समाधानको वैज्ञानिक खोजका लागि प्रयत्न गर्नुभएको इतिहास छ (श्रेष्ठ २०७८ : २)। ईशापूर्व ६२३ मा नेपालको लुम्बिनीमा जन्मिनु भएका सिद्धार्थ गौतमद्वारा यसरी पहिलोपल्ट प्रस्तावित सो उपाय पश्चातः वैश्विक पानी बाण्डफाण्डको सिद्धान्तकारूपमा प्रदान गरेको पृष्ठपोषणको श्रेय नेपाललाई जान्छ। आधुनिककालमा पनि पानी बाण्डफाण्डको राजनीतिक द्वन्द्व रोकिएको छैन, विश्वव्यापिरूपमा चर्किदैछ। यसलाई मत्थर पार्न हेलसिन्की लगायतका नियमहरुले दुई देशमा बग्ने नदीको उपयोग गर्दा नदीको पूरा वेसिनलाई ख्याल राखी मिलेर उपयोग गर्नुपर्ने सिद्धान्त पेश गरेको छ (वास्तोला २०६८ : ३५)। नेपालका तर्फबाट तत्कालीन प्रधानमन्त्री माथवरसिंह थापा र ब्रिटिश सरकारका तर्फबाट ब्रिटिशदूत एच.एम.लेरेन्सबीच १६ जनवरी १८४५मा पहिलोपल्ट नेपाल र ब्रिटिशराज्यको सीमानामा नदीहरुले आफ्नो साविकको बाटो बदलेमा दुई देशबीचको सीमा दुईवटा सीमास्तम्भबीच सोभोभएर गएको मानिने सिद्धान्त प्रतिपादन गर्दा दुवै देशलाई कुनै

क्षति नपुग्ने मानिएको छ (श्रेष्ठ र अरुहरु, सम्पादन २०७२ : १३१) । यस्ताखाले सैद्धान्तिक पृष्ठभूमिबाट अन्य नविनतम सिद्धान्तहरु प्रतिपादन हुँदैगए । अन्तराष्ट्रिय सीमा निर्धारणसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण नदी सिद्धान्तहरु: 'पानीढलोको सिद्धान्त', 'बीच नदी सिद्धान्त', 'नदी सिमांकनमा स्थिर सीमा सिद्धान्त' उपयोगी मानिन्छन् (श्रेष्ठ २०७३ : १०, १५) । यसरी भूरणनीतिक सैद्धान्तिक महत्त्व बोकेको नेपाली जलपकड क्षेत्रले भूराजनीतिक सिद्धान्तको प्रयोगलाई कहिल्यै अलग गर्न सकेन । यद्यपि नदीप्रणाली सिद्धान्तहरुको तुलनामा गढी, किल्लासम्बन्धी सिद्धान्तहरुको प्रतिपादन न्यून देखिन्छ ।

आधुनिक राष्ट्रनिर्माता बडामहाराज पृथ्वीनारायण शाह, "चीन बादशाहसित ठूलो घा(सम्बन्ध) राख्नु । देखिनका समुद्रका बादशाहसित घा ता राख्नु, तर त्यो महाचतुर छ...हिन्दुस्थान जम्योभने कठिन पर्ला भनी किल्ला खोज्न आउनेछ । सन्धिसर्पन हेरी गढी तुल्याई राख्नु र रस्तारस्तामा भांजा हालिराख्नु" (पन्त २०७३ : २८-२९) । यसले नेपालको अन्तराष्ट्रिय सम्बन्धमा दुई संधियार मित्रराष्ट्रहरुसंगको सम्बन्ध प्रष्ट्याएको छ । ऐतिहासिक युद्ध र वर्तमान वैज्ञानिकयुद्धको प्रकृति फरक छ । किनकि अमेरिकी राइट ब्रदर्सले वायुयानको सिद्धान्त प्रतिपादन गरी हवाईजहाजको आविष्कार गरेपश्चात: विभिन्न स्वरूपका फाइटर विमानादिको विकास हुँदैगयो । गढी, किल्लाहरुलाई सोहीअनुसार प्रयोग गर्नका लागि सामरिक महत्त्वका गढीहरुको नजिकको दूरीमा पर्नेगरी सपोर्टिङ्का रूपमा सुविधासम्पन्न अत्याधुनिक बंकरहरुको निर्माण गर्नुपर्ने सुरक्षाविदहरुको धारणा छ ।

प्रेमसिंह बस्न्यात, "गुरिल्ला युद्धको सिद्धान्तनुसार अन्य देशहरुमा जस्तै नेपालका गढी किल्लाहरुको प्रयोगले नेपाली भूमिको प्रतिरक्षामा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दैआएका छन्" (बस्न्यात २०७८, अन्तरवार्ता) । यसरी नेपाली भूगोलको सामरिक रणनीतिमा गढी किल्लाहरुको सैद्धान्तिक महत्त्व प्राचीनकालदेखि रहेको उहाँको निष्कर्ष छ ।

पूर्ण सिलवाल, "राष्ट्रिय सुरक्षा र प्रतिरक्षा प्रणालीको सिद्धान्तनुसार प्राचीनकालदेखि गढीहरुबाट लडाइ हुन्थ्यो, युद्ध जित्न गढी किल्लाहरुमाथि नै विजय गर्नुपर्थ्यो । उदाहरणार्थ, नालापानी युद्धमा नेपाली सेनाका प्रतिद्वन्द्वीहरुले नालापानीको मुहान बन्द गरेर नेपाली वीर वीराङ्गनाहरुलाई प्याक्याक्ति पारेको ऐतिहासिक उदाहरण छ" (सिलवाल २०७८, अन्तरवार्ता) ।

भारत, पाकिस्तान लगायतका देशहरुमा कृत्रिम नदी बनाएर युद्ध गर्नेगरेको पाइन्छ । सामरिक सिद्धान्तनुसार गढी किल्ला, नदीप्रणाली दुवैले युद्धमा अवरोध (अब्टचाकल) को काम गर्छन् । नेपाल जस्तो पहाडी मुलुकको प्रतिरक्षा प्रणालीमा नेपाली नदी प्रणाली, गढी किल्ला उपयोगको विशेष सैद्धान्तिक महत्त्व छ (ऐजन्) । यसरी भूराजनीतिक सिद्धान्तलाई नेपालको सामरिक प्रतिरक्षा अनुकूल व्यवहारमा उपयोग गर्दैआएको पाइन्छ ।

विधि

यो आलेखको विश्लेषणको मूल आधार वर्णनात्मक, तुलनात्मक पद्धति हो । यसलाई पूरा गर्ने थप आधारहरु विवरणात्मक तथा विश्लेषणात्मक र अवलोकनात्मक पद्धति हुन् । यस आलेखको पृष्ठभूमिका रूपमा सैद्धान्तिक प्रारूप विश्लेषणलाई लिइएको छ । यसमा आगमनात्मक र निगमनात्मक विधिलाई पूरकका रूपमा उपयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतका लागि उद्देश्यपूर्ण नमुना छनोट विधि अवलम्बन गरिएको छ । द्वितीयक स्रोतहरुबाट अपुग भएका तथ्यहरुलाई प्राथमिक स्रोतकारूपमा ५ जना उत्तरदाताहरुसंग अन्तरवार्ता लिई आलेखलाई पूर्णता दिने प्रयत्न गरिएको छ ।

विषयको विश्लेषण

समस्त प्राणीको जीवन रक्षा तथा व्यवस्थापनका लागि जलप्रणालीको अपिर्हार्यताले भूराजनीतिक, भूसामरिक प्रतिरक्षा सम्बन्धको सिद्धान्तलाई व्यवहारोपयोगी बनाएको छ । त्यसको अभ्यास र प्रयोगले राष्ट्रिय

सुरक्षा नीतिलाई समायोजन, अर्न्तघुलन गर्दै जीवन र जगतको मूल्य मान्यता स्थापित गर्न सघाउ पुऱ्याउंछ ।

भूराजनीतिक सम्बन्ध जडित भूरणनीतिक भूसामरिक स्वार्थले बढाएको महत्त्व

पुर्तगाली अन्वेषणकर्ता आन्तोनियो दा आनद्रादे र भाइ म्यानुएल मार्कोसद्वारा तिब्बतमा गरिएको अन्वेषणबाट प्राप्त तथ्यलाई समेटेर सन १६२६ मा पहिलोपल्ट तयार पारिएको 'तिब्बतको खोज' नामक प्रतिवेदनले तिब्बत पत्ता लोकोको जनाउदै सो प्रतिवेदनलाई इटलीको रोम केन्द्रमा पठाए । यस प्रतिवेदनलाई लिस्वानमा प्रकाशित गरी *एक नयां देशमा क्राइस्टको सन्देश पुग्न सफल भएको* जनाउदै सो प्रतिवेदन यूरोपभरि लोकप्रिय बन्थो (Andrade 1624 AD : 8-12) । हिमालय सीमापार गरेर तिब्बत पुग्ने पहिलो युरोपेली नागरिक आन्द्रादेले सर्वप्रथम तिब्बतक्षेत्रमा बसेर तिब्बत र नेपाली नदी प्रणालीहरूको रहस्य पत्ता लगाइ समग्र एसियामा पार्ने जलप्रभावको प्रारम्भिक रणनीतिक अध्ययन गरेको पाइन्छ ।

श्याम शरणले चीनमा अवस्थित हिमवर्षाको स्रोत कुनलुन हिमाल र काराकोरम पर्वत श्रृंखलाको महत्त्वलाई स्वीकार गरेका छन् (Saran 2017 AD : 106-107) । सिसिकरले तिब्बती प्लेटुको उत्तरमा कुनलुन हिमाली रेञ्ज र दक्षिणमा शक्तिशाली हिमालयक्षेत्र रहेको बुझेका छन् (Sirsikar 2016 AD) । यसरी प्राण वचाउन 'वन-जङ्गल', 'पिउने पानी' अत्यावश्यक भएका कारण सबैले जलपकड क्षेत्रको महत्त्व बुझी त्यसमाथि राजनीतिक चासो राख्ने गर्छन् । यसबाट स्वाभाविकरूपमा राष्ट्रिय, अन्तर्राष्ट्रिय राजनीतिक खेलमैदानको वातावरण निर्माण गरी स्वतः भूराजनीतिक खेल खेल्न पुग्छन् । नेपाल, चीन, भारत, बंगलादेश, पाकिस्तान लगायतका देशहरू यही भूराजनीतिक खेलको दाउपेचभित्र छन् । एसियाली सभ्यतालाई प्रभावित गर्ने र एसियाका ठूला नदीहरूको उद्गमस्थल भएकाले तिब्बतलाई 'एसियाको पानी टचाङ्गी' भनिन्छ । अरुणकुमार सुवेदीले तिब्बतलाई नियन्त्रण गर्नुभनेको एसियाको ताजा पानीको स्रोतमाथि

कब्जा गर्नुरहेको निष्कर्ष निकाल्दै तिब्बतमाथि विश्वको चासो पुष्टि गरेको बुझ्नुभएको छ (nayabishwo.com/2019/01/09) ।

एल.गोरले याङ्चे, ह्वाङ् हो, मेकङ्, सात्विन, ब्रम्हपुत्र, इण्डुस, सतलज लगायतका नदीहरूको प्रमुख स्रोत छिङ्हाङ्-तिब्बत प्लेटुवरपरको हिमालयन ग्लेसियर र यिनको कारक स्रोत कुनलुन हिमालयक्षेत्र तथा मानसरोवर वरपरको हिमक्षेत्र रहेको निष्कर्ष निकाल्दै तिब्बतले विश्व जनसंख्याको करीब ४० प्रतिशत पिउने पानी उपलब्ध गराएको प्रतिवेदन तयार पार्नुभएको छ (Gore 2006 AD : 58) । सन १९५९ मा तिब्बतमा भएको सशस्त्र विद्रोहक्रममा तिब्बतका '४ मुख्य नदी ६ पर्वत श्रृंखला' र दक्षिणी-पश्चिमी चीनको सिचुआन प्रान्तको तिब्बतीहरू बसोबास गर्ने क्षेत्रलाई समेटेर '४ नदी ६ पर्वत' नामक सामरिक संगठनको प्रत्यक्ष कमाण्ड गरिसकेको पाइन्छ । यसको सैनिक आधार इलाकाको हेडक्वाटर मुस्ताङ्लाई राखिएको थियो (vifindia.org/2016/november/10) । यसरी इतिहासबाट पाठ सिकेरै भविष्यमा निम्तन सक्ने सामरिक दृन्द्रमा नदी, गढी किल्लाहरूको वर्तमान राष्ट्रिय आवश्यकतालाई प्रतिबिम्बित गर्दछ ।

एसियाली सभ्यताबाट उठेका नेपाली नदी प्रणालीहरूको रणनीतिक, सामरिक महत्त्व

'काश्मीरका तत्कालीन राजा जयापीडले नेपालमा आक्रमण गरेपछि उनका सेनाहरू नदी तर्नेक्रममा नदीभित्र पस्नेवित्तिकै तत्कालीन नेपालका राजा अरमुडिको सैन्य फौजले पानीलाई थुनेर पोखरीमा जमाएको पानी खोलिए । त्यो नदीमा तत्काल ठूला बाढी आउंदा जयापीडको फौज बग्न लाग्यो' (पन्त, वि.सं.२०१९ : ऐतिहासिक सार ६९-७०) ।

नदीमा बग्दै गएका जयापीडलाई अरमुडिका पौडिबाज सिपाहीहरूले पानीबाट उतारी ल्याए । अरमुडिले जयापीडलाई कालीगण्डकीको तीरमा कैद गरी राखे (ऐजन) । यसरी अरमुडीले नदीको उपयोग गरी

जयापीडसंगको प्रत्याक्रमण युद्धमा विजय गरेको सामरिक महत्त्व ठूलो छ । रोबर्ट डि.कप्लानले एसियाली नदी सभ्यताका अङ्गहरूमध्ये तिब्बतमा उद्गमित 'पहेलो नदी', 'याङ्जी', 'मेकङ्', 'साल्विन', 'ब्रम्हपुत्र', 'इण्डुस', 'सतलज' नदी विश्वको ताजा पानीको भण्डार रहेको यथार्थता स्वीकारेका छन् । पृथ्वीको उच्चस्थलमा अवस्थित छिड्हाइ-तिब्बत, औसत सामुद्रिक सतहभन्दा करीब ४,००० मिटरको उचाइमा रहेकाले तिब्बतलाई 'विश्वको छानो' भनिन्छ । सोको नाकैमुनी रहेको प्राकृतिक सम्पदाको अर्को सम्पन्न हिमालय नेपाल कहिल्यै कसैको उपनिवेश नभएको, नेपालले बेलायतको बलियो नोकरशाहीको परम्परा पनि नपाएको कप्लानको प्रष्टोक्ति छ । कप्लान लेख्छन्: यदि 'नेपाल सरकारले राज्यको क्षमता बढाउन सकेन भने राज्य आफै विस्तारै विघटन हुन सक्छ' (Kaplan 2012 AD : 252) । प्रस्तुत तथ्यले यसक्षेत्रका नदीप्रणालीहरूको रणनीतिक, सामरिक महत्त्वको अवस्था प्रष्ट्याउँछ । नेपाल सरकारका पूर्वसचिव श्यामप्रसाद मैनालीले नेपालको सुरक्षाका लागि सुरक्षा संयन्त्रलाई आधुनिकीकरण गरी क्षमता बृद्धि गर्नुपर्ने धारणा राख्नुभएको छ । (annapurnapost.com/28/2078) ।

भूपरिवेष्ठित नेपाल प्रत्यक्ष समुद्री सुविधाबाट वञ्चित भइ समस्यारहित हुन नसक्दा नेपाली नदीनालाहरू नेपालका लागि वरदान हुन् । तिब्बतको फुड चुवाट उद्गमित 'पोङ्छु' नदी नेपालको संखुवासभा जिल्लाभित्र प्रवेश गर्छ । तिब्बतको एक हिमनदीबाट उद्गमित अर्को भोटेकोशी नदी सिन्धुपाल्चोक जिल्लाभित्र प्रवेश गर्छ । तिब्बतको लेडदे र केरुङ नदी मिलेर नेपालको रसुवागढी प्रवेश गर्छन् जुन त्रिशुलीमा मिसिएपछि त्रिशुली नदी कहलिन्छन् । नेपाल नदी संरक्षण संस्थाले कर्णाली नदीको वैज्ञानिक अन्वेषण गर्ने सिलसिलामा सो नदी तिब्बतस्थित कैलाशक्षेत्रको माप्चा खम्बाव अर्थात् तिब्बती भाषामा 'मयुरको जस्तो मुखबाट निस्केको' उल्लेख गरेको पाइन्छ (karobardaily.2075/07/21) । हुम्ला जिल्लाभित्र प्रवेश गरेको सो नदीलाई नेपालभित्र हुम्ला कर्णाली (सर्जु) भनिन्छ । कतिपय नेपाली र

चिनिया स्रोतहरूमा हुम्ला कर्णाली नदी राक्षस तालबाट उद्गमित भएको भनिए पनि नदी वैज्ञानिकहरूले हुम्ला कर्णाली नदीको उद्गमस्थल राक्षस ताल होइन, माप्चा खम्बाव नै रहेको निष्कर्ष निकालेका छन् । एक अर्को प्रसंगमा तत्कालीन राजा वीरेन्द्र, "...मित्रराष्ट्र चीनसित नेपालको मैत्री सम्बन्ध लामो सिमानाले जोडिएको मात्र होइन, चीनको स्वशासित क्षेत्र तिब्बतबाट युगौंदेखि अविरलरूपमा बगिरहेका नदीनालाहरूले बनाएका अनेक बाटाहरूले समेत मित्रताको यो गाठोलाई बलियो तुल्याएको छ..." (जोशी २०४४ : अग्रपृष्ठ) । यसरी प्राचीनकालदेखि वर्तमानसम्म आइपुग्दा पनि यी नदीहरूको किनार भएर 'चीन-नेपाल-भारत त्रिदेशीय त्रिपक्षीय आर्थिक कारोवार' सञ्चालन हुँदैआएकाले नेपालको भूराजनीतिक स्वार्थसंग सिधा गांसिएको राष्ट्रिय हितको विषय हो जसले नेपाल दुई देशबीचको पुल होइन, एउटा प्राणैतिहासिककालीन सभ्यतामा बाँचेको स्वाधिन, स्वतन्त्र र सार्वभौम राष्ट्र हो ।

केशरबहादुर भण्डारी, "सामरिक दृष्टिकोणमा जंगी कारवाहीमा वा युद्धका समयमा आक्रमणकारी सैन्य शक्तिलाई नदी तरेर आउन अवरोध हुन्छभने प्रत्याक्रमणकारीले जहाँ नदी तर्न सजिलो छ, त्यहाँ सेल्टर वा डिफेन्स लिएर बसेको हुन्छ । यो हिसाबले नेपालको नदीप्रणाली अत्यन्त उपयोगी छन" (भण्डारी २०७८, अन्तरवार्ता) । यसरी नेपालको सामरिक इतिहासमा नेपाली सेनाले अंग्रेज र चीन(भोट)संग प्रत्याक्रमण युद्ध लड्दा विदेशी सेनाहरू नेपाली नदीनालाहरूमा डुबेर वेपत्ता भएका थिए । उदाहरणार्थ, नेपाल-चीन(भोट) युद्धमा तत्कालीन कतिपय चिनियाँ फौजहरू वेत्रावतीको भेलमा परेर बगेको प्रसङ्गलाई शिवबहादुर भण्डारीले उल्लेख गर्नुभएको छ, (भण्डारी २०७३ : १५८) । त्यो समयमा गढी, किल्लाहरूमा आडलिएर बसेको नेपाली सेनाले विदेशी सेनाहरूमाथि प्रत्याक्रमणगरी भगाउन सफल हुनुले नेपाली नदी, गढीहरूको राष्ट्रिय सामरिक महत्त्व भल्किन्छ ।

वाह्य आक्रमणबाट सुरक्षित राख्नका लागि गढी किल्ला, पोष्टहरुमा डिफेन्स लिएर बसेका सुरक्षाकर्मीहरुले पानीका मुहानहरु र सामाजिक बस्तीहरुको आन्तरिक तथा वाह्य रक्षा, सम्मान, कल्याण गर्दैआउनु सैनिक जीवनको नियमित कर्तव्य हुन आएको छ। त्यसका लागि नेपाली सेनाले आफूलाई कोशी, गण्डकी, कर्णाली नदीप्रणाली तथा सामरिक गढी किल्लाहरुलाई आधार मानी नेपाली सेनाको क्रमशः पूर्वी कमाण्ड, मध्यकमाण्ड र पश्चिम कमाण्ड हेडक्वाटर (+३) संरचनामा लगेको पाइन्छ। सेनाले बागमती नदी तथा सामरिक गढी किल्लाहरुलाई आधार मानी संघीय राजधानीको सुरक्षाहेर्ने उपत्यका कमाण्ड हेडक्वाटर (+१) संरचना विकास गरेको छ, यसलाई (३+१) सुरक्षा अवधारणा भनिन्छ।

नेपाली नदीप्रणालीको अवस्था, राष्ट्रिय आवश्यकता र हितोपयोगी उपायहरू

चतुर मित्रराष्ट्रहरुको भूराजनीतिक खेल सिद्धान्तमाथि अर्को मित्रराष्ट्रले विश्वासमा परी गरेका 'आशय-निर्णयहरुको' व्यवहारिक परिणामले निम्त्याएका कतिपय असमान सन्धि, सम्झौताहरुबाट मित्रराष्ट्रहरुले फाइदा उठाउने प्रवृत्तिका कारण एउटाको जित, अर्काको हार हुने अवस्थाविरुद्ध दुवै मित्रराष्ट्रहरुको जीत जीतको सम्बन्धमा रुपान्तरण गर्नसकिने वर्तमान राष्ट्रिय आवश्यकताको उत्तम उपाय के हुन सक्छ? इतिहासमा धेरै सन्धि, सम्झौताहरु भइसकेका छन्। नेपाल र ब्रिटिश सरकारबीच १ नोभेम्बर १८६० मा सम्पन्न नेपाल-भारत नयां मुलुक फिर्ता प्राप्ति सीमा सन्धि भएको छ। नेपाल-भारतबीच सम्पन्न ३ मे १९१६को शारदा बांध बनाउन सीमान्त जमिन सट्टापट्टावारे पत्राचार, २५ अप्रिल १९५४मा नेपाल सरकार र भारत सरकारबीच भएको कोशी सम्झौता, २९ अप्रिल १९५४मा चीनको स्वशासित प्रदेश तिब्बतसम्बन्धी भारत-चीन व्यापार तथा विविधीकरण सम्झौता गरेका थिए। सन १९५६ देखि यता भारत-चीन युद्धरते अवधिभित्र 'जल अध्ययन' गर्नेभनी स्थापना गरिएको भू-संरक्षण केन्द्र सञ्चालनले

नेपालको राष्ट्रिय हितलाई प्रभावित गर्दैआएको विज्ञहरुको बुझाइ छ ('त्यागी' २०७७ : ४०५-४०७)। यद्यपि, मित्रराष्ट्र भारतको यस्ताखाले नदीजडान योजनाबाट नेपाल र बंगलादेशको पानीमाथिको अधिकार समाप्तहुने तत्कालीन बांध प्रभावितहरुको दोस्रो विश्व सम्मेलनले जोड दिएको पाइन्छ। तत्कालीन आवश्यकता र परिस्थितिगत सिद्धान्तका आधारमा ४ डिसेम्बर १९५९मा 'गण्डक सम्झौता', १२ फेब्रुअरी १९९६मा 'महाकाली सन्धि' सम्पन्न भएथ्यो। यसरी विगतमा भएगरेका कतिपय जोखिमपूर्ण आशय-निर्णयहरुलाई वर्तमानमा दोहोरिन नदिने, भविष्यमा हुने सन्धि सम्झौताका लागि सचेततापूर्वक लामो समयदेखिको नीतिगत अभ्याससंगै परिपक्व कूटनीतिक अठोट लिनुपर्ने जस्तो हितोपयोगी उपाय अरु हुन सक्तैन।

१९औं शताब्दीको सुरुमा सर आर्थर कटनले प्रायद्वीपीय भारतमा जल यातायात हेतु नदीहरुलाई जोड्न सकिने विषय अगाडि ल्याउनुभएथ्यो। सन १९६५ तिर भारतका योजनाविद् के.एल.रावले जलप्रिडको धारणा ल्याई गंगा-कावेरी जोड्न सकिने विषयलाई अगाडि सार्नुभएथ्यो। त्यसको केही वर्षपछि विमान चालक क्याप्टेन दस्तुरले ब्रह्मपुत्रदेखि राविसम्म हिमाली नदीहरुलाई जोड्न सकिने, त्यसलाई प्रायद्वीपीय क्षेत्रसम्म लगी 'जलवृत्त' बनाउन सकिने प्रस्ताव पेश गर्नुभएथ्यो। यिनिरुको अध्ययन गरी जलसम्बन्धी परियोजना निर्माण गर्नलाई तत्कालीन भारतीय प्रधानमन्त्री इन्दिरा गान्धिले राष्ट्रिय जलविकास संस्थाको गठन गर्नुभएथ्यो। यसैको निरन्तरतास्वरुप भारतका तत्कालीन प्रधानमन्त्री अटलबिहारी वाजपेयीले भारतीय सर्वोच्च न्यायालयको निर्णय आइसकेको आधारमा परियोजना खाका तयार गर्ने आदेश दिनुभएथ्यो। परिणामतः सन २००३ को राष्ट्रपतीय सम्बोधनमा पहिलोपल्ट भारतको संसदमा नदीजोड परियोजनालाई उच्चप्राथमिकतामा राखियो (सुवेदी २०७२ : २-३)। यस्ताखाले सम्बन्धहरुमा भारतसंगको जलस्रोत व्यवहारको परिणामबाट नेपाल २ ध्रुवमा विभाजित रहेको सरोकारवालाहरु बताउँछन्। पहिलो कोटीमा पर्नेहरु भन्छन्, जलस्रोत विकासको

एकमात्र आधार भारत हो । अर्काथरी भन्छन्, पहिला हाम्रो आवश्यकता, त्यसपछि भारतीय बजार हो । गण्डकीदेखि महाकाली सन्धिसम्म आइपुग्दा यो विवाद चलिरहेथ्यो । भारतसंगका बहुमुखी सम्बन्धहरूमा महत्त्वपूर्ण जलस्रोत भएकाले भारतप्रतिको नेपाली दृष्टिकोण सकारात्मक हुन नसकेको उनीहरूको दावी छ । यसमा भारत पनि जिम्मेवार रहेको मानिएको छ, जस्तो कि महाकाली सन्धि भइसकेको छ । उसले हडपेको नेपाली भूभागलाई अन्तराष्ट्रियरूपमा कानुनी मान्यता दिलाउनु थियो, सकियो । अहिले प्राविधिक कारण देखाएर महाकाली सन्धिको नामै उच्चारण हुन छाडेको (थापा २०६८ : ११२) सरोकारवालाहरूको बुझाइ छ ।

नेपालमा पहिलो जनआन्दोलन चरमोत्कर्षमा पुग्दा वि.सं.२०४६ चैत्र १८मा भारतका तत्कालीन विदेश सचिव एस.के.सिंह सुल नेपाल आइ १९ गते तत्कालीन राजा वीरेन्द्रसमक्ष पेश गरेको प्रस्तावित गोप्य सन्धिअनुसार तत्कालीन पञ्चायत व्यवस्थाले दीगोरूपमा शासन गर्ने, शाहवंशीय राजाले अकण्टक शासन गर्ने तर त्यसका लागि नेपालको 'जलस्रोतको

अधिकार भारतलाई सुम्पनुपर्ने' शर्त राखेको भन्ने (पन्त २०७२ : ३१-३२) कतिपय अनुसन्धानकर्ताहरूको टिप्पणी छ । यसखाले मनोविज्ञानले नेपाली नदी प्रणालीमाथि रणनीतिक चुनौति थपिएको कतिपय सरोकारवालाहरूको बुझाइ छ । विगतका व्यवहारिक चोटहरूबाट उत्पन्न परिणामहरूसंग सावधानीपूर्वक अन्तराष्ट्रिय सन्तुलन कायम राख्दै, राष्ट्रिय हितोपयोगी सच्चयाइलाई समायोजन गर्दै अगाडि बढ्नुपर्ने अर्को उपाय हुन सक्छ । यसरी राष्ट्रिय हितका लागि नेपाली नदीतन्त्र र गढी किल्लाहरूको पारस्परिक सामरिक महत्त्व नङ्ग र मासुको जस्तो हुन आएको छ । गढी, किल्लाभिन्न बस्ने सैनिक नागरिक र गढीतन्त्र नजिकका गांउबस्ती, समाजमा बस्ने गैरसैनिक नागरिकका लागि जन्मदेखि मृत्युसम्म पानीको उपयोगिता रहन्छ । आन्तरिक तथा बाह्य सीमा व्यवस्थापन; कतिपय राजनीतिक तथा प्रशासनिक भूगोलहरूको नामाकरण; शहरिकरण व्यवस्थापन; सडक तथा हवाई यातायात व्यवस्थापनादिमा नदीप्रणालीले राष्ट्रिय सामरिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्दैआएको छ । त्यसैगरी नदीप्रणालीको प्रतिरक्षा गढी किल्लाहरूबाट हुनेगरेको छ ।

नेपाली गढी, किल्लाहरूको अवस्था, महत्त्व र राष्ट्रिय आवश्यकता

नेपालका महत्त्वपूर्ण गढी, कोट, किल्लाहरूको अवस्था, राष्ट्रिय आवश्यकता र महत्त्वलाई देहायको तालिकाबाट बुझ्न सकिन्छ :

नेपालका महत्त्वपूर्ण गढी, किल्लाहरूको अवस्था		
नं.१ प्रदेश		
नाम	जिल्ला	निर्माणकर्ता वा राज्यकाल वा सम्बद्धता/महत्त्व
गढीथुम्का (इलामकोट)	इलाम	आठ किरांती प्रमुख,लाप्चाका नेता इमेहाङ, स्यान मक्वान वंशद्वारा निर्मित
बेलकागढी (बेलकोटगढी)	उदयपुर	किरांत राजाद्वारा ईशापूर्वमा निर्मित; किरांतकालीन मोरङ राज्यको राजधानी
विजयपुरगढी	सुनसरी	किरांत राजाद्वारा निर्मित; यस गढीलाई प्रयोगगरी वि.सं.१८७१ मा काजी बख्तावरसिंह थापा नेतृत्वको नेपाली सेनाले अंग्रेज मेजर वि.लेटरको एक बाहिनी फौजविरुद्ध प्रत्याक्रमण युद्धगरी अंग्रेजलाई हराए

सांघुरीगढी	धनकुटा	मुवाहाड राईको इतिहाससंग सम्बन्धित; ५,००० वर्षअघि महाभारत युद्धमा प्रयुक्त इलाका
बुढिमोरङगढी		किरांती राजा, येक्नेहाडका सन्तानद्वारा निर्मित;
सिद्धिपुरगढी	संखुवा सभा	किरांत राई, लेप्चा; भोट-मधेश, सिक्किम व्यापारकेन्द्र
रेवाहाङगढी		किरांतकालीन राई शासक मेवाहाड; कोत भण्डारण, प्रशासकीय केन्द्र
चैनपुरगढी		किरांतकालीन समयमा काडसेरे राईको शासन; लिम्बुवानक्षेत्रको युद्धकेन्द्र
चेवाङगढी		किरांत राई शासक; कृषि, पशुपालन सञ्चालनार्थ उर्दी जारीगर्ने, सामरिक सुरक्षास्थल;
याङपाङगढी (पेन्सिल, पेन्सिड)	भोजपुर	याङ राजाको पाङ दरवार, गढीभन्दा तलतिर बग्ने गन्धेखोला सहितको रणभूमिस्थल
देउरालीगढी (वनदर्ग)		किरांत शासक बुचाकोडद्वारा निर्मित; तत्कालीन किरांत राई शासकहरूको कोत,
कुलुङगढी (गिरिदुर्ग)		मेवाहाड राईलगायतका किरांत राईकालीन शासकहरू; स्थानीय वासिन्दाहरूको सुरक्षाकेन्द्र
दिङलागढी		किरांतकालीन मेवाहाड वंशका राजा; तत्कालीन फौज तैनाथस्थल
पौवागढी		ताम्ला वंशका किरांत राई शासकहरू याङपाङ गढी,
सिद्धिकोतगढी		तत्कालीन खिवाहाड नामका किरांत राई शासकको राज्य;
सित्तेल दक्षिणपुरगढी		किरांत शासक सत्तेन हाड र उनका फौजको नेतृत्वगर्ने गोलमा हाड
पाप्माखामगढी (ऐरेण दुर्ग)		लुहुन्छा पाछाका किरांत राई शासकहरूद्वारा निर्मित; युद्धनीतिअनुसार किरांती राईहरूले शत्रुको आक्रमणको डटेर प्रत्याक्रम गर्नलाई यसको निर्माणगरेको
आम्चोकगढी		पुवाहाड नागा जातिद्वारा निर्मित; माङमाङ वंशका छाबुड हाड, पुलुडवा वंशका शासकहरू
हिमाङगढी		चाम्लिङ पाछाको राई शासकहरू;
सानो दुङमागढी	भोजपुर कटुञ्जेनिवासी सुच्चा लुहुन पाछा र केन्छेरुवा धामीसंग सम्बन्धित; ऐरेणदुर्ग	
हतुवागढी (परिधदुर्ग)	किरांत राई शासक सुनहाड (कर्माहाड) राई	

ढाल-तरवारगढी		किरांत राई साङपाङ राजपरिवारबाट निर्मित
केपिलासगढी		दुमी, कोयु, साम्पाङबाट यहांको मुख्यशासक वा राजाको जिम्मेवारी तोकिए उनीहरूबाटै यसका निर्माण भएको
चिनागढी		किरांतकालीन गढी; सेन्ट्रपोस्ट आदिका लागि महत्त्वपूर्ण छ
मभ्रुवागढी, मौरेगढी		वनदुर्ग, किरांती राजा होलुसुङले निर्माण गरेको अनुमान छ
खोक्मा किल्ला		सम्पहं राजाले निर्माण गरेको 'ऐरेण दुर्ग'
भैसेगढी		दुमी राईहरूका एक पाछा 'खवचु' राईहरूको योगदान रहेको
डुम्रेगढी,	खोटाङ	किरांत राज्यकालीन चात्मे राईका पुर्खासंग सम्बन्धित रहेको गिरि दुर्ग (रावाकोतगढी)
खोटाङ कोटगढी		खोटेहाङ राजासंग सम्बन्धित; चाम्लिङ राई अन्तर्गतका खोतेहुछाका सन्तानहरूले शासन गरेको
खाम्तेल (खाम्देलगढी)		सेनेम्छा राईहरूका पुर्खाहरूद्वारा निर्मित गढीमा उनीहरूले गोरखाली फौजसंग युद्ध लडेको
हलेसीगढी (गिरिदुर्ग)		होलैसुङ शासकसंग सम्बन्धित;
सहदेवगढी		किरांती राजा सिलोहंको दरवारस्थल;
महुरेगढी		किरांती राजा जोकमलको गढी; किरांती शासकको सुरक्षार्थ निर्मित
राखा-वाङदेलगढी		किरांत राई नाछिरिङ वंशजका सन्तानसंग जोडिएको
चौदण्डीगढी		सेनवंशीय राजाहरूको दरवार
उदयपुरगढी	उदयपुर	उदयचन्द्र नामक स्थानीय व्यक्तिले यसलाई आधार बनाइ शासनको सुरुवात गरेको
तोलोवागढी		किरांती बाहिङ पुर्खा तोलोवालद्वारा स्थापित पहिलो गढी (तलुवागढी)
बुङनाम किल्ला		यसबाट बोनो वा वुङगा नाम गरेका राई राजाले शासन गरेको
च्यानामगढी	ओखलढुङगा	च्याम्जोलो (च्यामे) किरांती राजाले शासन गरेकाले च्यानमगढी नामाकरण
कोटगढी (चिसंखुगढी)		रामलीका जेठा छोरा खार्लिमले यसको निर्माणगरी यसक्षेत्रमा शासन गरेको
ओगानेमगढी	सोलुखुम्बु	थुलुङ राजा च्योमलिहाङले राज्य गरेको
नं. २ प्रदेश		
समनपुर युद्धस्थल	रौतहट	नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धस्थल
सिम्रौनगढ (जलदुर्ग)	बारा	नान्यदेवले सिम्रौनगढलाई कर्णाटक राज्यको राजधानी बनाएको
बारागढी		गोश्वरा; यसक्षेत्रको सुरक्षा प्रशासन सञ्चालन केन्द्र
पर्सागढी (ऐरिण दुर्ग)	पर्सा	माटोबाट बनाइएको; यसक्षेत्रका चौधरीहरूसंग सम्बन्धित, नेपाल-अङ्ग्रेज युद्धस्थल

वागमती प्रदेश		
सिन्धुलीगढी	सिन्धुली	मकवानपुर राज्यका सेनवंशीय राजाद्वारा निर्मित
पौवागढी (गिरीदुर्ग)		मकवानपुरे सेनवंशी राजासंग सम्बन्धित
हरिहरपुरगढी		मकवानपुरे सेन राजा हरिहर सेनले आफ्नो नाममा निर्माणगरी बस्ती बसालेको
अम्बासगढी	मकवानपुर	मकवानपुरे सेनवंशी राजा लोहाडसेनदेखि दिग्बन्धनसेनमध्ये कसैले बनाएको अनुमान छ
मकवानपुरगढी		करिब १३२ रोपनी क्षेत्रफल चर्चेको नेपालको सबैभन्दा ठूलो गढी, लोहाडसेनले खडागरेको
दुङ्गेगढी		मकवानपुरे सेन राजाको पालामा निर्मित
चिसापानीगढी		लोहाड सेनद्वारा मकवानपुरस्थित भीमफेदिमा आइ राज्य खडा गरेपछि निर्मित
डहुवागढी		राजा राजेन्द्रविक्रम शाहका पालामा वि.सं.१८८४मा निर्मित
दुगुनागढी		जनरल धीरसमशेर ज.व.रा.नेतृत्वको नेपाली सेनाको फौजद्वारा वि.सं.१९१२ मा निर्मित
लिस्तिकोट	सिन्धुपाल्चोक	जङ्गबहादुर राणाको कार्यकालमा वि.सं.१९१२ मा निर्मित
सांगाचोकगढी		कान्तिपुरका मल्लकालीन राजाहरुले उपत्यकालाई सुरक्षित राख्नेहेतुले निर्माण गरेको
प्लाञ्चोकगढी		राजा मानदेवको समयदेखि रहेको
भमरकोट (गिरिदुर्ग)	काभ्रेपलाञ्चोक	किरांत राजाकालीन दरबार रहेको
फूलबारीकोट		निर्माण कार्यसम्बन्धी विवरण खुल्न नआएको
तिमालकोट		तामाङ राजा मिभारसंग जोडिएको
काभ्रेगढी र पृथ्वीगढी		धुलिखेल नगरपालिका-९ मा अवस्थित छन्
नाल्दुमगढी र महादेव पोखरीगढी (नगरकोट)		कान्तिपुरे राजा प्रताप मल्लका सेनापति काजी भीम मल्लले यहांबाट सेना लिएर गइ तिब्बतको ल्हासामाथि नियन्त्रण जमाएको
रानीकोटगढी		भक्तपुरे मल्ल राजाहरुका पालामा स्थापित; बोकाचोकगढी
मुलकोटगढी	भक्तपुर	पृथ्वीनारायण शाहद्वारा काठमाण्डौलाई निगरानी, आक्रमण गर्न भक्तपुर चागुनारायणमा बनाइएको
काठमाण्डौ उपत्यका (किल्ला)	काठमाण्डौ, ललितपुर, भक्तपुर	काठमाण्डौका शिवपुरी, मुडिखु, कपन, जहरसिंह पौवा, दहचोक, चन्द्रागिरी, कीर्तिपुरआदि; भक्तपुरका मुलकोटगढी, तेलकोटगढी, नगरकोट आदि; ललितपुरका फूलचोकी, लेले आदि

जहरसिंह पौवा	काठमाण्डौ	काजी जहरसिंह बस्न्यातद्वारा युद्धस्थल पौवाको रुपमा निर्मित
कपनगढी		बुढानीलकण्ठ न.पा.१३ मा रहेको, लिच्छवीकालमा बनेको अनुमान छ
थानागढी (मुडिखुगढी)		कान्तिपुरे राज्यले गोरखालीविरुद्ध बनाएथे
दहचोकगढी		पृथ्वीनारायण शाहका पालामा नेपाल एकीकरण अभियान अन्तर्गत निर्माण भएको
सप्तगढी		थामडांडा बानासुर भस्मासुरगढी पनि भनिन्छ
बेलकोटगढी	नुवाकोट	वि.सं.१८०१ भन्दा पुरानो मानिएको
नुवाकोट दरवारगढी		पृथ्वीनारायण शाहद्वारा वि.सं.१८१९मा बनाउन लगाइएको
गेर्खुगढी		नेपाल-चीन युद्धमा नेपाली सेनाले वि.सं.१८४९मा निर्माण गरेको
दूधेगढी (दुधेलामा कालिका)		नेपाल-चीन युद्धताका निर्माण भएको
जितगढी		दूधेगढी(पारिधदुर्ग) को मद्दतका लागि सहायक गढीकोरुपमा निर्मित
सूर्यगढी		नेपाल-चीन युद्धरत समयमा नेपाली सेनाको फौजले वि.सं.१८४९मा निर्माण गरेको
चन्द्रगढी (गिरिदुर्ग)		सूर्यगढीको मद्दतका लागि सहायक गढीकारुपमा निर्मित
कमेरेगढी(गिरिदुर्ग)	रसुवा	नेपाली सेनाको फौजले निर्माणगरी वि.सं.१८४९ श्रावणमा चिनियां फौजलाई हराएको
रसुवागढी		प्रधानमन्त्री जङ्गबहादुर राणाको आदेशमा वि.सं.१९१२मा निर्माण गरेको
काल्सीगढी		दुष्मनका हर्कतहरु थाहा पाउन रेखदेखगर्ने स्थानकोरुपमा प्रयोग भएको
कान्द्राङगढी	धादिङ	पाल्पाली राजा मुकुन्द सेन प्रथम(वि.सं.१५५०-१६००) को पालामा बनाएको अनुमान छ
सल्यानकोट		त्रिपुरासुन्दरी भगवती र पृथ्वीनारायण शाहसंग सम्बन्धित
मैदिकोट		राजा दलु शाहको दरवारस्थल, पृथ्वीनारायण शाहको ब्रतबन्धस्थल
कविलासगढी	चितवन	पाल्पाली राजाले बनाएको अनुमान छ
उपरदाङगढी		पाल्पाली सेन राजाहरुले बनाउन लगाएको
सोमेश्वरगढी		नेपाल-भारत सीमानाको सोमेश्वर पर्वतमा अवस्थित,राजा मुकुन्द सेनले बनाउन लगाएको
गण्डकी प्रदेश		
गोरखा दरवार (साभूकोट)	गोरखा	राजा राम शाहद्वारा निर्माण गराइएको
लिगलिगकोट		द्रव्य शाहले वि.सं.१६१५मा घले राजामाथि विजयगरी राजा भएपछि, बनाउन लगाएको
वारपाककोट		तत्कालीन घले राजाहरुले शासन गरेको

प्याउलीगढी	तनहुं	तनहुंका सेन राजाको समयमा निर्माण गरेको मानिएको
सिन्ध्याङगढी		राजा मुकुन्द सेनका पालामा निर्माण गरेको; त्यसक्षेत्रको राहदानी अड्डा
तनहुंसुरकोट		पाल्पाबाट आएका सेनवंशी राजाहरुले स्थापना गरेको अनुमान छ
राईनासकोट	लमजुङ	प्राचीनकालमा राईहरुको बसोबास रहेको,पूर्वी लमजुङको सुरक्षार्थ बनाएको
पुरानोकोट (गिरिदुर्ग)		शाहवंशीय राजाहरुले युद्ध गर्नलाई बनाएको लमजुङ जिल्लाको पहिलो गढी
तुर्लुङकोट		लमजुङका प्रथम शाह राजा यशोब्रम्ह शाहको शासनकालमा बनेको
लमजुङ दरबार		शाहवंशीय राजाहरुद्वारा निर्मित
सिन्दुरेकोट		शाहवंशीय राजाहरुको योगदान रहेको
गढौंकोट		राजा दशरथ खानद्वारा स्थापित गढौंकोट राज्यसंगै अस्तित्वमा आएको
सतहुंकोट	स्याङजा	मिञ्चा खानका माहिला छोरा सिरवुम्ब खानले वि.सं.१५१० मा सतहुं राज्य स्थापना गरेसंगै अस्तित्वमा आएको
नुवाकोट		राजा मिञ्चा खानद्वारा वि.सं.१५१० मा निर्मित
भीरकोट		उत्तरमध्यकालको आरम्भमा राजा सूर्य खानले भीरकोट राज्यको स्थापना गरेको
कास्कीकोट	कास्की	जगदेव खाणका छोरा कुलमण्डन शाहले कास्की राज्य स्थापनागरी दरबार, कोट बनाएको
लुम्बिनी प्रदेश		
जितगढी	रुपन्देही	पाल्पाली राजा मुकुन्द सेन प्रथमले निर्माण गराएको अनुमान छ,
नुवाकोटगढी		नुवाकोटगढी कर्णेल उजीरसिंह थापाले पुनर्निर्माण गराएका
काठेगढी		जितगढीको सहायक गढी
पाल्पा दरबार	पाल्पा	पश्चिम कमाण्डङ्ग जनरल (पंकज) प्रताप समशेरद्वारा वि.सं.१९८२-१९८९ मा बनाइएको
शिवराजगढी (स्युराजगढी)	कपिलवस्तु	नेपाल-अंग्रेज युद्धमा नेपाली सेनाद्वारा निर्मित
धुर्कोट	अर्घाखांची	धुर्कोटमा शासनगर्ने पहिलो राजा जगजितसिंह रहेको
खांचीकोट		एतिहासिक कोटकारुपमा स्थापित
अर्घाकोट		मिरसिंहका जेठा छोरा हुवाम्बरसिंहद्वारा शाके १३७१मा अर्घा ठकुराइको निर्माण गराइएको
चारपाला दरबार	गुल्मी	शाही राजाको निर्देशनमा मुख्य कालिगढ विनयसिंहद्वारा बनाइएको
इस्माकोट		वि.सं.१५५० तिर स्थापना भएको किंवदन्ती रहेको
छिल्लीकोट	दाङ	मेघनाथ शाहले यसकोटमा बसेर दाङमा राज्य सञ्चालन गरेको
कर्णाली प्रदेश		
मङ्गलगढी	सुर्खेत	सुर्खेतका सिंहवंशीय राजाहरुको शासनकालमा स्थापित
बयलकांडागढी		बहादुर शाहका पालामा यसक्षेत्रको सुरक्षार्थ निर्माण गरेको

कोतगढी	दैलेख	बहादुर शाहको पालामा चीनबाट सुरक्षा गर्न बनाइएको
दुल्लुगढी		मल्लकालीन शासनकाल(वि.सं.१२५३-१४५३) मा निर्माण भएको
प्राचीनकोट		तत्कालीन पश्चिमी खस मल्लहरूको राज्यकेन्द्र
सुदूरपश्चिम प्रदेश		
मङ्गलसेन दरबार कोट	अछाम	दलबहादुर शाहको पालामा निर्मित
जयगढ, थुर्पुकोट, बान्नीगढ		थुर्पुकोटे राजा देवचन्द्र (सं.१११२) प्रथम र यिनका छैटौँ पुस्ताका हिराचन्द्रको मौसमी राजधानी
बाजुराकोट	बजुरा	बाइसे राज्यहरूको उदय अधिदेखि शाहवंशीय शासन केन्द्र
डुम्राकोट	बझाङ	राजा अभय मल्लको शासनकालताका महत्त्वपूर्ण शासन केन्द्र
तलकोट		पुरानो राजदरबार, पछि तलकोट छुट्टै राज्यकारुपमा स्थापित
थलाराकोट		भोटु खड्काको हत्यापछि मलेवमको शासनकालमा जेठा छोरा जुक्तिसिंहले शासन गरेको
बझाङकोट		मलेवमका कान्छा छोरा शक्तिसिंहले राजधानी
सिलगढी	डोटी	दक्ष शाह, पुष्कर शाह(वि.सं.१८७९-८८) को योगदान रहेको
दिपायलकोट		डोटीको प्रशासनिक केन्द्र
मालिकागढी		बडाकाजी अमरसिंह थापा सिरखौली पहाडमा मुकामगरी सुदूरपश्चिम नेपालको विस्तार गर्नुभएको, बडाकाजीद्वारा मालिका मन्दिरमा शाके १७५४मा वार्षिक गुठी र सो मन्दिरमा १५ धार्मीको घण्टा राख्न लगाइएको
अमरसिंह थापागढी (तिखागढी)		बडाकाजी अमरसिंह थापा नेतृत्वको नेपाली सेनाको फौजले डोटी विजय गरेपछि उहाँद्वारा वि.सं.१८४७ मा निर्माण गर्न लगाइएको
जोरायलको किल्ला (खलङ्गा)		स्वार् राजाले वि.सं.१८३५ देखि १८३८ सम्म शासन गरेको
अमरगढी		डडेल्धुरा
अजयेमेरुकोट	बैतडी	८औँ शताब्दीतिर राजा नाग मल्ल र उनका सन्ततिहरूद्वारा स्थापित
कुल्लेकोट		चन्द्र राजा गर्भ चन्द्रद्वारा निर्माण गराइएको स्थानीय मानिसहरूको भनाई
सर्मालीगढी		जगज्जित पाण्डे,सुरविर थापा,अमरसिंह थापानेतृत्वको नेपाली सेनाको फौजद्वारा स्थापित
<p>स्रोत : विष्ट २०३९ । भण्डारी २०७३ । बस्न्यात २०७७ । गोतामे २०७७ ।</p>		

उपर्युक्त तालिकामा हुम्ला जिल्लाको हुम्लाकोट, कालिकोट जिल्लाको मौलाकोट लगायतका कतिपय गढी, किल्लाहरुलाई स्रोतहरुले समेटेको देखिदैन। प्रेम कैदीका अनुसार यस्ता महत्त्वपूर्ण कोट, किल्लाहरु राज्यका विभिन्न स्थानहरुमा ओभेलमा रहेको हुन सक्नेभएकाले तिनको अवस्था पहिचान गर्नुपर्ने आवश्यकता छ। उपर्युक्त तालिकानुसार नेपालका कतिपय मानवनिर्मित गढी, किल्लाहरुको निर्माण किरांत, लिच्छवी, मल्ल, सेन ठकुरी, शाह ठकुरी, मुसलमान राजाहरुको आदेश निर्देशमा सेनाका फौजहरुद्वारा निर्माण गराइएको देखिन्छ। बडाकाजी अमरसिंह थापाद्वारा निर्माण गर्न लगाइएका केही गढीहरु पनि छन्। गढी, किल्लाहरुको सर्वाङ्गीण महत्त्व रहदैआएकाले यसको राष्ट्रिय आवश्यकता बढेको छ।

नेपाली गढी, किल्लाहरुको सामरिक महत्त्वलाई राष्ट्रिय हितमा उपयोग गर्ने उपायहरु

प्राचीन नेपालको एकीकरणमा किरांत राज्यका संस्थापक यलम्बर हाडले पुन्याउनुभएको अविस्मरणीय योगदानसंगै किरांत राजाहरुले प्रकृतिप्रदत्त डांडा, टाकुराहरुमा प्रशस्त मानवनिर्मित कोतघर, कोट, किल्लाहरुको निर्माण गरेथे। त्यसपछि लिच्छवीकालीन समय र मल्लकालीन समयमा पनि मानवनिर्मित किल्लाहरुको निर्माण भएथ्यो। यिनै ऐतिहासिक उत्तरदानस्वरूप पृथ्वीनारायण शाहले पनि आफ्नो दिव्य उपदेशमार्फत आधुनिक नेपाल एकीकरणकालीन समयमा प्रकृतिप्रदत्त डांडा, टाकुराहरुमा पक्की किल्लाहरु बनाउने निर्देशन दिनुभएथ्यो। तत्कालीन गोरखाली सेना, तत्पश्चातको आधुनिक नेपाली सेनाले यी सारा गढी, किल्लाहरुको सुरक्षा, मर्मतसम्भार, पुनर्निर्माण, निर्माणमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिदैआएको पाइन्छ। आधुनिक नेपालको एकीकरणकालीन समयमा पनि पृथ्वीनारायण शाह, उहाँपछिका राजाहरु र वर्तमान नेपालका सरकारहरुले पनि नेपाली सेनामार्फत कोट, गढीसम्बन्धी राष्ट्रिय दायित्व वहन गर्दैआइरहेका छन्। किल्लाबारे दिव्योपदेशमा उल्लेख गर्नुहुँदै पृथ्वीनारायण

शाह, “नेपालको राज्य किल्ला हो। यो किल्ला पायोभने चारै बादशाहलाई हराउनेछ। ईश्वरले रचनागरेको किल्ला रहेछ। मरम्मत गर्नुपर्ने रहेनछ। शिवपुरी १, फूलचोकी २, चन्द्रागिरि ३, महादेवपोखरी ४, पालुङ ५, दाप्चा ६, काहुले ७ यिनमा पनि किल्लापक्की बनाउनु” (पन्त २०७३ : २९-३०)।

किल्लापिच्छे तोप लम्छट गरी राखिदिनु र पपांच सिपाही राखिदिनु। यसो भएपछि चेवा गर्ने, चर्चा गर्ने, भागीनाशी जाने, ढुकुवा, फसादी, खुनी यस्ताहरुको पनि केही चल्नेछैन। चारै बादशाही(बादशाहका फौज) चढाइगरी आएभने पनि कसैको केही चलने रहेनछ (ऐजन)। सैनिक इतिहासकार प्रेमसिंह बस्न्यात, “गढी किल्लाहरु वीरताको निशानी; नयां आर्किटेक्चर, ईन्जिनियर हरुका लागि नमूना; गढीभित्र निर्मित गढीमाईको पूजा गर्ने प्रचलन; मानिसहरुलाई धार्मिक एकतामा ल्याउने माध्यम; पर्यटकीय महत्त्व; राष्ट्रको सुरक्षा कवच; पुरातात्विक: किरांतकालीन, लिच्छवीकालीन, मल्लकालीन, शाहकालीन, आधुनिककालीन महत्त्व रहेको छ” (बस्न्यात २०७८, अन्तरवार्ता)। त्यसैगरी गढी किल्लाहरुको ऐतिहासिक, सामरिक, रणनीतिक, प्रशासनिक कारोबार, आर्थिक व्यापारिक कारोबार जस्ता बहुआयामिक महत्त्व छ।

रामेश्वर फुयांल, “नेपाल सरकारले प्रधानमन्त्री केपी शर्मा ओली र अर्थमन्त्री विष्णु पौडेलको एक समितिमार्फत पहिलो राष्ट्रिय एकीकरण पदमार्गको निर्माण योजना अगाडि बढाउदै त्यस योजनाले गढीहरुको संरक्षणको विषयलाई जोडेको छ, नेपाली सेनाले त्यस विषयलाई अगाडि बढाउने गरी तय भएको छ” (Amarshing Circuit, 2020 AD)। तत्कालीन बागमती प्रदेश सरकारका भौतिक पूर्वाधार विकासमन्त्री रामेश्वर फुयांलको सो धारणले नेपाल सरकारको नीति तथा कार्यक्रम बमोजिम नेपाल सरकार नेपाली सेनाले नेपाली गढी, किल्लाहरुको निर्माण, पुनर्निर्माण, संरक्षणको कामगर्दै आएको सेना र गढीबीचको अन्योन्याश्रित सम्बन्धमाभू गढीहरुको महत्त्व

उंचो रहेको पाइन्छ। यद्यपि कतिपय सुरक्षाविद तथा किल्ला, गढीविदहरूले तत्कालीन गढी, किल्लाहरूमा हुने युद्धको स्वरूप र आधुनिककालीन युद्धको स्वरूप फरक रहेको बताउँदै गढी, किल्लाहरूसंग अत्याधुनिक सुविधासम्पन्न बंकर संरचना निर्माण गरी राष्ट्रिय हितमा उपयोग गर्नुपर्ने उपाय प्रस्ताव गर्नुभएको छ। नेपाली नदीप्रणाली सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, आर्थिक, पर्यटकीय दृष्टिकोणमा स्थानीय एवम् आन्तरिक राज्यभित्रको जीवनदायिनी शक्ति हो जुन राजनीतिक, रणनीतिक, कूटनीतिक, सामरिक दृष्टिकोणमा अन्तराष्ट्रिय शक्तिहरूको सम्भावित आक्रमणविरुद्ध प्रत्याक्रमणद्वारा रक्षा, सुरक्षा, प्रतिरक्षा गर्नुपर्ने संवेदनशील प्रणाली हो। यसरी राष्ट्रिय सार्वभौमिकताका सवालमा एकातिर नेपाली नदीप्रणालीले निम्त्याउन सक्ने समस्या तथा चुनौतिलाई राज्यले नीतिगत रूपमा राजनीतिक व्यवस्थापन गर्दै जानुपर्ने एउटा उपाय हो। अर्कातिर प्राचीन ऐतिहासिक किरांतकालीन समयदेखिका जीर्ण पुरातात्विक गढी किल्लाहरूको पुनर्निर्माणसंगै अत्याधुनिक नयाँ बंकर संरचना निर्माणको वर्तमान आवश्यकता पुरा गरी सामरिक प्रतिरक्षा प्रणालीको सम्भावित चुनौतिहरूलाई समाधान गर्दै जानुपर्ने राष्ट्रिय दायित्व अर्को उपाय हो।

निष्कर्ष

नेपाली नदीप्रणाली र गढी, किल्लाहरूको बीचमा अन्तर्सम्बन्धित महत्त्व जति छ, ती दुवैको राष्ट्रिय सुरक्षा, प्रतिरक्षामा त्यति नै महत्त्व छ। अन्तराष्ट्रिय कानूनलाई आत्मसात गर्दै संधियार मित्रराष्ट्रहरूको जलस्रोत नीति, प्रतिरक्षा नीतिहरूको चाल बुझेर नेपालले आफूलाई त्यसअनुसार प्रतिरक्षात्मक अवस्थामा ढाल्न सक्नु राज्यको चुनौति र दायित्व छ। त्यसका लागि कतिपय नेपाली नीति निर्माताहरूले छिमेकीहरूको आशय बुझी 'आशय-निर्णय' लिनुभन्दा पनि आफ्नो राष्ट्रिय हित अनुकूलको निर्णय लिन सक्ने सामर्थ्यको विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ। नेपाल-भारत सिमावर्ती रेखावाट करीब ५ देखि ८ किलोमिटर

दक्षिणमा भारतले ब्यारेज बनाउने सदासयता राख्ने हो भने नेपाली भूमि पनि डुवानमा नपर्ने, भारतले पनि भरपुर लाभ लिन सक्ने देखिन्छ। चीनले पनि आफ्नो भूमिभित्र विभिन्न प्रकारका ड्याम र अन्य संरचनाहरू निर्माण गर्दा तटीयक्षेत्रहरूमा नकारात्मक असर, प्रभाव नपर्नेगरी संरचनाहरू निर्माण गर्ने सदासयता राख्ने हो भने नेपाली भूमि पनि सुरक्षित हुने, चीन स्वयमले भरपुर लाभ लिन सक्ने देखिन्छ। उपर्युक्त तालिकामा बाहेक नेपालका अन्य गढीहरूको खोजी गर्न बांकी रहेको देखिएकाले त्यो अन्य शोधकर्ताहरूका लागि नविनतम शोधको विषय बनेको छ। यसरी नेपाल सरहदभित्रका गढी, किल्लाहरूको खोज, संरक्षण, संवर्धन, पुनर्निर्माणमा जोडिदिँदै राज्यले आफ्नो राष्ट्रिय दायित्व निर्वाह गर्नु एक त्यस्तो उपाय हो जसले नेपालको राष्ट्रिय हित प्रवर्धनमा थप टेवा पुऱ्याउंछ। त्यसका लागि नदीप्रणालीले जिम्मेवारी क्षेत्र छुट्याउने भएकाले नेपाली नदी वेसिनलाई आधारमानी नेपाली सेना रणनीतिक एवम् शक्ति विकेंद्रित आत्मनिर्भरकमाण्ड संरचनाको अवधारणामा गएको पाइन्छ। वर्तमान भूराजनीतिक सिद्धान्तको आवश्यकतानुसार नेपाली सेनाका यी ईन्डिपेन्डेन्ट कमाण्डहरूभित्र सम्पूर्ण नेपाली नदीप्रणाली र गढी, किल्लाहरूलाई संरक्षण गर्न सहज हुने वैकल्पिक उपायकारुपमा लिन सकिन्छ। कुनैपनि देश आकारले साना, ठूला हुन सक्छन् तर ती सबैको सार्वभौमिक मूल्य बराबर हुनेभएकाले आकारले सानो देशमा कमाण्ड संरचनाबाट अगाडि बढ्ने हो कि पछाडि फर्किनु पर्ने हो भन्ने औचित्यसम्बन्धी विवाद गर्नुभन्दा एक कदम अघिबढि वैज्ञानिक व्यवस्थापनद्वारा वैश्विक सभ्यताकै प्राचीनतम नेपाली सेनाको स्तरोन्नति गर्दै जानु वर्तमान आवश्यकता हो जसले नेपालको राष्ट्रिय हित प्रवर्धन गर्न सकोस्। त्यसका लागि नेपाली गढी किल्लाहरूका नजिक नजिकको दूरीमा अत्याधुनिक सुविधासम्पन्न वैज्ञानिक बंकर संरचनाहरू निर्माण गर्न सके नेपाली नदीप्रणालीका मुहानहरूको सुरक्षासंगै देशको समग्र राष्ट्रिय सुरक्षामा थप सहयोग मिल्ने अपेक्षा राख्न सकिन्छ।

परिशिष्ट

अन्तरवार्ता प्रश्नावली

१. रणनीतिक, सामरिक दृष्टिकोणमा नेपाली नदीप्रणालीको महत्त्वलाई कसरी बुझ्नु भएको छ ?

२. नेपालको राष्ट्रिय सुरक्षाक्षेत्रमा गढी, किल्लाहरुको अवस्था र महत्त्व प्रकाश पारिदिनुहोस् ।

सन्दर्भ सामग्री

अन्तरवार्ता : प्रेम कैदी (२०७८/०७/०२); प्रेमसिंह बस्न्यता (२०७८/०७/०६); केशरबहादुर भण्डारी (२०७८/०८/१६); पूर्ण सिलवाल (२०७८/०८/१८); बुद्धिनारायण श्रेष्ठ (२०७८/०८/२९) ।

अधिकारी, विपिन (२०६८) नेपालका खस जाति, विराटनगर : न्यू नेपाल रिसर्च सेन्टर ।

गोतामे, श्याम शरण (संकलक) (२०७७), नेपालका ऐतिहासिक गढी, किल्ला तथा युद्धस्थलहरुको परिचय, काठमाण्डौ : जङ्गी अड्डा ।

जोशी, सत्यमोहन (२०४४), कलाकार अरनिको, काठमाण्डौ : विजय गजानन्द वैद्य ।

'त्यागी' कोइराला, गोपाल (२०७७), टिस्टादेखि सतलज (कांगडा) सम्म नेपालको प्रमाणित दस्तावेज सार्वभौम, सीमा जलस्रोत र ऊर्जा सम्बन्धमा, काठमाण्डौ : पैरवी प्रकाशन ।

थापा, विकास (२०६८), नेपालमा जल विद्युत, काठमाण्डौ : फिनिक्स बुक्स ।

नेपाल परिचय (२०७७), काठमाण्डौ : नेपाल सरकार सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय, सूचना तथा प्रसारण विभाग सञ्चार ग्राम ।

पन्त, दिनेशराज (२०७३), श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको दिव्योपदेश र संक्षिप्त जीवनी, काठमाण्डौ : मञ्जरी पब्लिकेशन ।

पन्त, नयराज (२०१९) इतिहास-संशोधनको प्रमाण-

प्रमेय (पहिलो भाग), श्रीदरबार, ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।

पन्त, शास्त्रदत्त (२०७१), नेपालमा 'रअ' को चलखेल संयुक्त, काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

बस्न्यात, प्रेमसिंह (२०७७), नेपालका गढी-किल्ला दर्पण (सैनिक इतिहास), काठमाण्डौ : वीर भक्ति थापा प्रतिष्ठान ।

वास्तोला, सूर्यनाथ (२०६८), नेपालको जलश्रोत विकास र महाकाली एकीकृत विकास सन्धि २०५२, काठमाण्डौ : सुनिल वास्तोला ।

विष्ट, सोमध्वज (२०३९), नेपाल गढ, कुपण्डोल ललितपुर : कञ्चनराज विष्ट ।

भण्डारी, शिवबहादुर (२०७३), ऐतिहासिक केही गढीहरु (नेपाल-चीन, तिब्बत युद्धसंग सम्बन्धित), काठमाण्डौ : भुङ्डीपुराण प्रकाशन ।

सुवेदी, अरुण कुमार (२०७२), जल सपना (नेपाल-भारत जल तथा ऊर्जा सम्बन्ध वारे), काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ अमन, राणा सन्तनुप्रताप, सिवाकोटी महेन्द्रप्रकाश, भण्डारी रतन र सिवाकोटी कैलाशकुमार सम्पादन (२०७२),

नेपाल-भारत र चीन सन्धि, काठमाण्डौ : मधुवन प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, बुद्धिनारायण (२०७३), नेपालको सिमाना, काठमाण्डौ : रत्नसागर प्रकाशन प्रा.लि. ।

श्रेष्ठ, शिवकुमार (२०४४), विश्वका प्राचीन सभ्यताहरुको इतिहास, काठमाण्डौ . रत्न पुस्तक भण्डार ।

श्रेष्ठ, हिरण्यलाल (२०७८), नेपाल-जापान बौद्ध सम्बन्ध, काठमाण्डौ : नेपाल-जापान कल्चरल एक्स्चेन्ज एशोसियसन ।

क्षेत्री, गणेश (२०७४), भारतको नेपाल नीति एक शल्यक्रिया, काठमाण्डौ : जनता प्रसारण तथा प्रकाशन लि. ।

Andrade, A. (1624). O Descobrimento DE SCOB RIMENTO DO TIBET PELO, The Lisboa : Academia Das Ciencias.

Bammi, Y.M. (2009). GORKHAS OF THE INDIAN ARMY, New Delhi : Life Span

Publishers and Distributors.

- Gore, A. (2006) *An Inconvenient Truth*, New York USA : RODALE Publication.
- Kaplan, R. D. (2012). *The Revenge of Geography*, New York. United States: Random House Trade Paperbacks.
- Saran, S. (2017). *How India Sees the World*, New Delhi : Juggernaut Books.
- Sen, J. (1977). *Indo-Nepal Trade on The Nineteenth Century*, Calcutta : Firma KLM Private LTD.
- Sirsikar, A. (2016, November) *China's Geography : A Boon or Bane ?*, New Delhi : Vivekananda International foundation.
- William, J. K. (2007). *An Account of the Kingdom of Nepaul*, New Delhi : Rupa & co.